

*De mensen van het recht in
de vroegmoderne schilderkunst*

JURISTEN, SLECHTE CHRISTENEN?

INLEIDING

In de huidige gejuridiseerde samenleving kunnen we ons moeilijk nog recht en rechtspraak voorstellen zonder professionele juristen. Om advocaat, magistraat, notaris of bedrijfsjurist te worden, is een universitaire opleiding noodzakelijk. Duizend jaar geleden kennen onze streken echter noch universiteiten, noch professionelen van het recht. De samenlevingsregels worden in die tijd mondeling doorgegeven van generatie op generatie en bij een geschil komen de meest ervaren mannen van het dorp samen om te verzoenen of te sanctioneren. Recht en rechtspraak zijn essentieel gebaseerd op gewoonte.¹ De herontdekking van het *Corpus Iuris Civilis* in Bologna in de late elfde eeuw en de geleidelijke verspreiding van de universiteiten over Europa zorgen in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode voor een langzame professionalisering. De Grote Raad van Mechelen als opperste gerecht van de Nederlanden is de kers op de taart van deze professionalisering.²

In de loop van de late middeleeuwen ontstaan nieuwe beroepen als advocaat, procureur (in de betekenis van procesvertegenwoordiger), griffier, deurwaarder en notaris. Ze vormen een nieuwe sociale groep, die zichzelf organiseert in belangenverenigingen en religieuze genootschappen, zoals de Sint-Ivo-verenigingen (waarover verder meer). Juristen verwerven belangrijke maatschappelijke posities, maar hoge bomen vangen ook

veel wind. In deze bijdrage wordt aan de hand van enkele topwerken uit de schilderkunst belicht hoe juristen enerzijds zichzelf 'ophe-melen' en anderzijds door kunstenaars 'neer-gesabeld' worden.³ Een Duits gezegde uit de tijd van het humanisme noemt *Juristen, böse Christen*, vandaar de titel van deze bijdrage.⁴ Maar eerst bekijken we wie die juristen nu eigenlijk zijn.

'RECHT SPREKEN' EN 'RECHTEN STUDEREN'

Juristen zijn de experts van het recht (*ius* in het Latijn). Vanaf de late middeleeuwen spreken we echter beter over de rechten en deze rechten kan men enkel aan de universiteit studeren. Jurist is dan ook geen synoniem van al wie met recht en rechtspraak te maken heeft. In de gewoonterechtelijke context van de middeleeuwen wordt het recht meestal mondeling doorgegeven. Het is de praktische ervaring die ervoor zorgt dat de ene meer weet dan de andere. In de schepenbanken, vier-scharen en leenhoven zetelen grondbezitters, boeren en ambachtslieden, die in onderling overleg en op basis van traditie tot een oordeel komen. Omwille van de bijzondere opdracht die ze hebben, het oordeel over hun medemens, zoeken ze een religieuze legitimatie voor hun handelen. Ze vinden die oorspronkelijk in de oerkracht van de gerechtsboom. Na de kerstening zoeken ze inspiratie in het kerkportaal of ze laten een Laatste Oordeel

schilderen als gerechtigheidsstafereel voor hun schepenhuisen.⁵ Het goddelijke oordeel moet niet alleen als voorbeeld dienen, maar God speelt ook een rol in andere aspecten van het proces. Zo worden godsbewijzen, ook wel irrationele bewijzen genoemd, gebruikt om de waarheid te achterhalen.⁶

In wat volgt, komen deze gewoonterechtelijke oordeelvinders als dusdanig niet meer aan bod, hoewel ze natuurlijk ook mensen van het recht zijn. De meeste van de gewoonterechtbanken, hoofdzakelijk op het platteland, blijven functioneren tot het einde van het ancien régime. Voor de eigenlijke juristen zijn ze steeds meer voorwerp van kritiek. In de steden zet zich immers in de loop van de vroegmoderne periode een professionalisering en juridisering door, vooral wat betreft de ondersteunende diensten van bijvoorbeeld de griffie en de procureurs. De rechterlijke colleges zelf blijven bemand door leken, vertegenwoordigers van gilden en ambachten en/of vooraanstaande families. Deze colleges zijn overigens niet alleen bevoegd voor de rechtspraak. Pas na de Franse Revolutie zal de scheiding der machten ingevoerd worden. Een stedelijke schepenbank in de Nederlanden van de vijftiende tot achttiende eeuw is tegelijk wetgever, uitvoerende macht en rechtbank. De schepenbank is tout court een orgaan van de macht en elke autoriteit gebruikt onder meer de kunst om zich te legitimeren. In de eerste plaats wordt dan de macht van de instelling geëtaleerd en niet zozeer van de individuele leden. Er zijn niet veel groepsportretten van (stads)magistraten in de Nederlanden bewaard.⁷

Zelfs in de grootste steden is een schepenambt nooit een voltijdse bezigheid en zeker geen beroep. Wel hebben stedelijke rechtbanken vanaf de late middeleeuwen minstens één jurist in dienst. De zogenaamde stads- of

raadspensionaris is normaal een universitair gediplomeerde, die, behalve als secretaris van het bestuur en hoofd van de stedelijke administratie, ook als griffier van de rechtbank optreedt. Peter Paul Rubens (1577–1640) portretteert in 1628 bijvoorbeeld de Antwerpse secretaris Jan Gaspard Gevaerts (1593–1666), die in Leuven rechten heeft gestudeerd, maar zich naast zijn officiële betrekking in stadsdienst ook verdienstelijk maakt als dichter, filoloog en historicus [afb. 25].

In en om het stadhuis wonen en werken ook andere mensen van het recht in de zin van dienaren van het recht en dus dienaren van de macht. Het zijn advocaten, procureurs, deurwaarders, griffiebedienden, notarissen, klerken, messagiers of boden, enzovoort. Al deze beroepen zijn een creatie van het romano-canonieke procesrecht, een product van het laatmiddeleeuwse geleerde recht.

Dit is het recht dat aan de universiteiten onderwezen wordt. Eerst gaan Vlaamse en Brabantse jongeren studeren in het zuiden, vooral in Bologna, Parijs en Orléans, maar vanaf 1425 kan dit ook aan de Leuvense universiteit. Zoals aan de meeste andere Europese universiteiten kan men er twee soorten recht bestuderen: het Romeinse of burgerlijke en het canonieke of kerkelijke recht. De basis van het onderwijs, in het Latijn, zijn respectievelijk het *Corpus Iuris Civilis* en het *Corpus Iuris Canonici*. De afgestudeerde 'legisten' en 'canonisten' zijn beslagen in de Romeinse *leges* of de kerkelijke *canones*. Een aantal behaalt overigens een licentie of een doctoraat in zowel het Romeinse als het canonieke recht.⁸ De twee rechtsmassa's samen vormen het geleerde of geschreven recht (tegenover het ongeschreven gewoonterecht), het *ius commune*, het gemene recht in de betekenis van gemeenschappelijk aan heel Europa. In heel christelijk Europa worden

[25] Peter Paul Rubens, *Portret van Gaspard Gevaertius*
1628, olie op paneel, 118,5 × 97,7 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, inv. 706

Voortaan staat het recht in geschreven, gedrukte en steeds ruimer verspreide teksten.⁹ De gewoonten worden geredigeerd en veel codificaties krijgen kracht van wet door middel van de homologatie. Het aantal wetten neemt ook hand over hand toe. Boekenreeksen als de *Plakkaten van Vlaanderen* en de *Plakkaten van Brabant* staan in het kantoor van elke praktijkjurist. Maar daarnaast verschijnen ook steeds meer handboeken, geglosseerde en commentarierende edities van de *corpora iuris* en rechtspraakverzamelingen. Een jurist laat

Dat de hogere hoven exclusief bemand zijn door geleerde juristen, zien we op Jan Coesaets *Plechtige openingszitting van het Parlement van Mechelen onder Karel de Stoute (1474)*.¹¹ Als universitair gediplomeerden dragen alle raadsheeren de rode toga. Die rode kleur en die lange gewaden behoren tot de Europese traditie en gaan terug op de eerste Italiaanse universiteiten. Overigens hebben onze rechtsfaculteiten vandaag nog rood als kenmerkende kleur. Ook de raadsheren van onze hoven dragen nog steeds rood, zoals Christus, die volgens de Openbaring van Johannes op de laatste dag op een regenboog zal zetelen, gehuld in een kleed dat gedrenkt is in het bloed der verdoemden.¹²

[27] Adriaen Isenbrant,
*Filips Wielant en de heilige
Filippus* (linkerluik van
de *Opdracht in de Tempel*,
met schenkers op de luiken)
Ca. 1500, olie op paneel,
60 × 16 cm (linkerluik)
Brugge, Sint-Salvators-
kathedraal. inv. 11

JURISTEN, VOORBEELDIGE CHRISTENEN

Na de mannen van de kerk en de mannen van de macht vormen de juristen een van de eerste beroepsgroepen waarvan portretten in de westerse iconografie verschijnen.

Het is niet verwonderlijk dat juristen opduiken in de laatmiddeleeuwse beeldende kunst, omdat ze als professionele dienaren van de macht op dat moment een belangrijke rol spelen in de zich ontwikkelende staatsorganisatie. De steeds grotere impact van de juristen op het dagelijkse leven gebeurt *top-down*. In de Nederlanden zijn het de Bourgondische hertogen die, meestal naar het voorbeeld van

Frankrijk, gebruik maken van het juridische instrumentarium. Een man als Nicolas Rolin (1376–1462), die we kennen van onder meer Jan van Eycks *Madonna met Kind en kanselier Nicolas Rolin*, was advocaat van de hertog aan het *Parlement de Paris*. Deze hoogste Franse vorstelijke rechtsinstantie stond trouwens model voor het Mechelse Parlement.

In de vijftiende en zestiende eeuw zien we dat juristen worden afgebeeld op religieuze taferelen, in het bijzonder als *priant* (dit is in biddende houding). Als bemiddelde mannen kunnen ze zich een bijzondere begraafplaats in de kerk veroorloven en voor de bijbehorende kapel bestellen ze altaarstukken. Zo prijken de grote Vlaamse rechtsgeleerden

Filips Wielant (1441–1520) en Joost de Damhoudere (1507–1581) op de linkerluiken van triptieken van respectievelijk Adriaen Isenbrant (Ca. 1485/1490–1551) en Pieter Pourbus (Ca. 1523–1584).¹³ In de beide gevallen zien we de rechtsgeleerde geknield en gehuld in een zwarte toga met bontkraag. Zwart is het ambtsgewaad van advocaten en procureurs. Onder meer de reglementen van de Raad van Vlaanderen bevelen dat, ook in de stad,

advocaten in het donker gekleed moeten gaan, zonder juwelen en tierlantijntjes, maar sober zoals het bij hen past... [afb. 27, linkerluik]¹⁴

Naar het voorbeeld van de universiteiten, waar de Bretonse heilige Ivo (Yves Hélor van Tréguier of van Kermartin, 1253–1303) als patroonheilige van de juristen geldt, ontstaan in verschillende Nederlandse steden Sint-Ivo-gilden, -neringen of -broederschappen.¹⁵ Ivo studeerde zelf burgerlijk en canoniek recht

[28] Jan Provoost, *De Calvarieberg* (detail)
Ca. 1515–1520, olie op paneel, 102 × 79,5 cm
Gent, Museum voor Schone Kunsten,
inv. 1900-B

Jan Provoost schilderde onder meer gerechtigheidsstaferelen in opdracht van schepengilden. Maar deze calvarie is, rekening houdend met het kleine formaat, wellicht in opdracht gemaakt van een particuliere jurist. Tussen de traditionele figuren van de kruisigingsscène vinden we enkele uitzonderlijke personages. Deze man is als het ware achteraf aan het schilderij toegevoegd. Compositorisch lijkt hij net in een gat in de grond te zitten. Zijn rode toga, zijn baret en vooral het opgerolde document in zijn hand doen vermoeden dat hij de jurist-opdrachtgever van dit werk is.

en werkte als advocaat bij verschillende rechtbanken. Volgens zijn *vitae* trad hij gratis op voor minvermogenden. Later bouwde hij als kerkelijk rechter een reputatie van onkreukbaarheid op. Hoewel hij van rijke komaf was, koos hij voor een ascetisch leven en schonk hij zijn geld en goed aan de armen. Minder dan een halve eeuw na zijn dood werd hij heilig verklaard. Naar zijn voorbeeld werd de gratis procedure voor minvermogenden toegekend als *pro Deo et Sancto Ivo* (voor God en de heilige Ivo). Iconografisch wordt hij soms als priester, soms als jurist afgebeeld, in dit laatste geval zowel als rechter (met rode toga) als als advocaat (met zwarte toga en baret).¹⁶ Als toonbeeld van onpartijdigheid staat hij vaak tussen een rijke en een arme procespartij, een iconografie die ook in andere contexten opduikt.¹⁷ Als raadsman van de armen staat of zit hij dikwijls aan een schrijftafel, terwijl rechtszoekenden hem om raad komen vragen. Zijn attributen zijn een (buidel)boek als verwijzing naar het geleerde recht en een document dat de schriftelijke procedure symboliseert. Dit processtuk houdt hij vaak in opgerolde vorm vast, een subtiële zinspeling op de romano-canonieke rolprocedure. Deze rol verwijst naar de lijst van zaken die voor een rechtbank worden ingeleid (algemene rol) of tijdens een bepaalde zitting worden behandeld (zittingsrol). Ook vandaag worden deze begrippen nog gehanteerd, maar etymologisch vinden ze hun oorsprong in de opgerolde vellen perkament van het laatmiddeleeuwse procesrecht [afb. 28].¹⁸

Jacob Jordaens (1593–1678) schildert in de zeventiende eeuw verschillende versies van de heilige Ivo als patroonheilige van de juristen [afb. 29].¹⁹ Op het doek uit de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel staat Ivo centraal tussen twee groepen figuren. Rechts komen sjofel geklede rechtszoekenden hem om raad of vonnis vragen. Het zijn onder

meer een weduwe en wezen, typische *misera-biles personae*, die in aanmerking komen voor pro Deobijstand. Links bevinden zich de mensen van het recht. Op het rekje boven hun hoofden liggen boeken, registers, een zak geld en kantoorgerief, allusies op de gerechtelijke werkzaamheden. De zittende man met zwarte toga, afgezet met bont, en baret is vermoedelijk een advocaat. De drie andere figuren stellen mogelijk andere gerechtsdienaren (een procureur, een notaris of een griffier) voor. Misschien is dit doek dus ooit besteld door een Sint-Ivo-gilde van gerechtsdienaren. De heilige zelf is mogelijksterwijs als advocaat (advocaten pleiten staand) afgebeeld. Zijn opgestoken wijsvinger staat voor wijsheid en welsprekendheid, twee eigenschappen die van pas komen bij klassieke advocatentaken zoals advies geven en pleiten. Tegelijk kunnen we de heilige echter ook als rechter beschouwen. Zijn ‘zetel’ staat achter hem en hij draagt de rode toga van de hoge rechtsmacht, versterkt nog door de zoom van koninklijk hermelijn. De heilige is hier dus advocaat en rechter, wat hij in zijn leven ook werkelijk geweest is.

Met Ivo als voorbeeld streven de juristen en de niet-universitair gediplomeerde mensen van het recht in hun beroepsbezigheid hoge christelijke idealen na. Van alle advocaten, magistraten en functionarissen wordt in het ancien régime ook verwacht dat ze christelijk zijn, na de splitsing van de Nederlanden moeten het katholieken zijn in de zuidelijke en gereformeerden in de noordelijke provincies. Bij hun eedaflegging zweren ze, onder aanroeping van God, enkel eerlijke zaken te behandelen en elke zittingsdag van de rechtbank wordt geopend met een eucharistie of gebed. Maar de hoge idealen worden niet altijd bewaarheid...

[29] Jacob Jordaens, *De heilige Ivo, patroon der advocaten*
 1645, olie op doek, 103 × 129,5 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, inv. 3439

GIEREN, WOLVEN,
VEELSCHRIJVERS,
MOOIPRATERS EN
IJDELTUITEN

Al in de late middeleeuwen worden de mensen van het recht geregeld gehokeld als de mensen van het geld — ijdele mooipraters met een twijfelachtige ethiek. Geldhongerige advocaten en procureurs, onverbiddelijke executeurs en corrupte magistraten worden gemeenplaatsen in spotliedertjes, hekeldichten en satirisch proza.²⁰ Het verwondert dan ook niet dat dezelfde figuren opduiken in de beeldende kunst, in het bijzonder als illustraties bij de hiervoor vermelde literatuur, maar ook in de vorm van losse gravures.²¹ Verrassend is misschien wel dat ook bekende kunstenaars kritische werken maken. Sommigen verwerven er bijzondere faam mee en hun ateliers leveren serieproducten af. Van de *Dorpsadvocaat* of *Advocaat van moeilijke zaken* van Pieter Brueghel de Jonge (1564–1638) bijvoorbeeld zijn vandaag, alleen al in publieke collecties, een honderdtal exemplaren bewaard.²²

Het kan op het eerste gezicht verwonderen dat precies de beroepsgroep die gevisieerd wordt in dit soort werken, de opdrachtgevers of kopers zijn. Wie geeft immers geld uit aan een voorstelling waarin met zijn beroep de spot gedreven wordt? Bij nader inzien blijkt dit echter een fenomeen dat we ook vandaag nog kennen. Wie bijvoorbeeld legt een verzameling van cartoons aan waarin de draak gestoken wordt met medici? Artsen inderdaad. Waar vinden we stevast (reproducties van) gravures van Honoré Daumier (1808–1879), waarin advocaten over de hekkel gehaald worden? In de wachtzalen en bureaus van advocaten. Dit type werken realiseert een soort ‘negatieve zelf-definiëring’. Door openlijk te tonen welke onethische praktijken sommige beroepsbroeders

erop nahouden, neemt de eigenaar van dit soort werk een duidelijk standpunt in: zo zijn sommigen misschien, maar zo is hij niet!

Als juristen over de hekkel gehaald worden, dan komen telkens weer dezelfde drie thema’s aan bod: papieren, papieren, papieren, geld, geld, geld, tijd, tijd, tijd...²³ Een belangrijke bedenking is dat deze drie punten van kritiek voor een stuk inherent zijn aan het romano-canonic procesrecht. In tegenstelling tot het oude gewoonterecht moeten nu alle argumenten en bewijzen op papier worden gezet. Het gewoonterecht kende geen hoger beroep, maar nu dient alles neergeschreven te worden omdat bij appel het hele *procès par écrit* van eerste aanleg aan de hogere instantie wordt overgemaakt. Al dit geschrijf gebeurt door professionelen, die voor hun werk betaald moeten worden. Elke akte moet aan de tegenpartij of zijn procesvertegenwoordiger betekend worden en op basis van het romano-canonic principe van *audi et alteram partem* (hoor ook de andere partij) mag elke partij de andere partij steeds van repliek dienen. Met andere woorden, ook als de mensen van het recht niet met grote letters en ruime interlinie slechts enkele woorden per blad schrijven (ze worden immers betaald per pagina), ook als ze geen overdreven honoraria vragen (het is nu eenmaal hun werk, waarvoor ze een dure opleiding gevolgd hebben, en dus hebben ze recht op een behoorlijke vergoeding), ook als ze zich niet laten omkopen, en ook als ze geen misbruik van het procesrecht maken, maar gewoon de klassieke procesfasen doorlopen... dan nog is procederen een schriftelijke aangelegenheid, die geld kost en lang duurt. Kritiek op de juristen is dan ook vooral een uitvergroting van de kritiek op het systeem als dusdanig.²⁴

Papieren, papieren, papieren... De kritiek op de enorme verschriftelijking van recht en

[30a] detail

[31] Adriaen van Ostade, *Een advocaat in zijn kantoor*
Ca. 1680, olie op paneel, 28,3 × 34 cm
Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, inv. 1637

gerecht is manifest in Brueghels *Dorpsadvocaat*.²⁵ Het paneel is niet alleen als dusdanig veelvuldig gereproduceerd, maar er zijn ook persiflages met apen en andere dieren op gemaakt, die het satirische karakter nog versterken [afb. 30 en 30a].²⁶ De titel van dit invloedrijke werk van Brueghel is overigens wat misleidend, omdat de man van de papieren in het oude procesrecht meer de procureur dan de advocaat is.²⁷ Advocaten vinden we daarenboven zelden in een dorp. Een advocaat is een

universitair gediplomeerde jurist, die inhoudelijk advies geeft aan partijen en die voor de rechtbank de zaak pleit. Het is echter de procureur die telkens in naam van een partij stukken neerlegt, uitstel vraagt, documenten betekent, enzovoort. Universitair opgeleide advocaten staan hoger op de sociale ladder dan procureurs, die slechts een praktische opleiding hebben genoten. Het beeld dat Adriaen van Ostade geeft van een advocatenkantoor is vermoedelijk waarheidsgetrouw [afb. 31].²⁸

[30] Cornelis Saftleven, *Satire op de proceszucht van de boeren* 1629, olie op paneel, 59,5 × 82 cm
Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, inv. 1768 (OK)

[32a] Pieter de Bloot, *Het kantoor van de advocaat* (detail) 1628, olie op paneel, 57 × 83 cm
Amsterdam, Rijksmuseum, inv. SK-A-660

De hyperbool is hier afwezig. We zien wel enkele proceszakken van ‘hangende zaken’, maar vooral boeken die wijzen op de kennis van deze man. Hoewel er een schrijfstel op tafel staat, is deze jurist vooral inhoudelijk een stuk aan het bestuderen.

Geld, geld, geld...²⁹ ‘Wie wil rechten om een koe, die brengter noch een toe’ staat zwart op wit geschreven op het buffet van de advocaat (in een met bont afgezette zwarte

toga) op Pieter de Bloot (1601/1602–1658) *Het kantoor van de advocaat*, dat duidelijk gebaseerd is op Brueghels *Dorpsadvocaat*.³⁰ Rechts reikt een rijkelijk geklede man naar zijn portemonnee, terwijl een welgesteld koppel geadviseerd wordt. Minderbedeelden wachten geduldig hun beurt af [afb. 32 en 32a]. Wie niet kan rekenen op pro Deohulp, moet diep in de buidel tasten.

[32] Pieter de Bloot, *Het kantoor van de advocaat* 1628, olie op paneel, 57 × 83 cm Amsterdam, Rijksmuseum, inv. SK-A-660

[33] Hieronymus (II) Francken, *Het vette varken de ketel injagen* Ca. 1608–1610, olie op paneel, 50 × 63 cm Brussel, collectie Belfius Bank

Dat sommige mensen van het recht weinig rekening houden met de financiële draagkracht van hun cliënten, is letterlijk te lezen op een schilderij van de Antwerpenaar Hieronymus (II) Francken (1578–1623) [afb. 33]. ‘Ick en wil naer/recht noch na Onrecht en vraghen/Mach Ic het vet verken/In den ketel jaghen’ prijkt op een schrijfbord aan de linkerkant van de compositie tussen de schoorsteen en het platform. Door middel van dit podium — of tribune,

vandaar tribunaal — wordt het schilderij iconografisch in twee scènes opgedeeld. Op het hogere achterplan zetelen links drie luxueus geklede leden van een magistraten-college.³¹ Rechts schuiven een drietal rechtszoekenden aarzelend aan, de vrouw droogt haar tranen. Het eerstgenoemde trio speelt echter een heel wat minder ernstige rol op de voorgrond. Het eerste personage heeft zijn magistratstoga afgelegd en draagt een

[34] Giuseppe Arcimboldo, *De jurist* (mogelijk Ulrich Zasius)
1566, olie op doek, 64 × 51 cm. Stockholm, Nationalmuseum, inv. NMGrh 1227

ganzenveer achter het linkeroor. Opvallend zijn echter vooral twee karikaturaal uitver-grote schrijveren die de voorste twee figuren als een soort maanstok gebruiken om het varken in de ketel te jagen. De satirische betekenis is duidelijk. Dankzij de vele schriftelijke gerechtelijke procedures worden advocaten, procureurs en andere gerechtsmedewerkers rijk. Op de griffietafel rechts blinken overigens muntstukken naast gezegelde en ongezegelde akten. Het opschrift klinkt, vrij vertaald, dus bitter: 'Wat malen juristen om recht of onrecht, als ze maar dure processen kunnen voeren, zodat er heerlijk vlees op tafel kan komen.' De mannen van het recht op het schilderij verpersoonlijken een hele klasse, die 'met de pen hun boterham verdienen'.

Met de pen, maar evenzeer met de wijsheid uit boeken en geschriften! Op een merkwaardig juristenportret van de Italiaanse portret-surrealist avant la lettre Giuseppe Arcimboldo (1526–1593) zien we onder de rode toga een ongeordende massa documenten en een stapel boeken. De mond wordt gevormd door vissen (de aprilvis staat al eeuwen symbool voor het om de tuin leiden van mensen) en het aangezicht is — niet toevallig 'gepluimd' — gevogelte [afb. 34].

Tijd, tijd, tijd ten slotte... Ook op het bekende schilderij van Marinus van Reymerswale (1490/1495–1546/1556)³² zien we het belang van geschriften [afb. 87], maar hier ligt de klemtoon meer op de hoge kostprijs van een proces — de oude man vooraan heeft een massa munten uit zijn buidel geschud — en vooral, op subtile wijze, op de lange duur van de processen. Wat dit schilderij bijzonder maakt is onder meer het feit dat de documenten zo fijn zijn weergegeven dat ze leesbaar zijn en gelinkt kunnen worden aan een proces dat effectief voor de Mechelse Grote Raad werd gevoerd en zijn oorsprong vond in het

Zeeuwse geboortedorp van de kunstenaar.

Iconografisch moeten de drie mannen rechts als één en dezelfde cliënt beschouwd worden. Het zijn de drie leeftijden van de mens: jong, middelbaar en oud. Processen duren zo lang dat wie ze als jongeman aanspant niet zeker is dat ze beëindigd zijn bij de dood... Processen die decennia aanslepen, vormen in het ancien régime geen uitzondering. Wie hier uiteindelijk beter van wordt, is niet de magere cliënt maar de goed doorvoede advocaat.

TOT SLOT: EN DE JURIST, HIJ SCHREEF VOORT...

Bijna een millennium na de invoering van de romano-canonieke procedure en bijna vijf-honderd jaar na de geschilderde vormen van kritiek worden vandaag nog steeds dezelfde problemen aan de kaak gesteld. Informatie- en communicatietechnologie hebben het aantal en de omvang van de geschriften alleen maar nog doen toenemen. En als de minister van Justitie initiatief na initiatief neemt om de rechtspraak te moderniseren, dan is dat onder meer om tegemoet te komen aan de kritiek dat procederen veel te veel kost en veel te lang duurt...

- 1 'Rechtspraak', het derde thema van de tentoonstelling *Roep om rechtvaardigheid*, is in de (vroeg) middeleeuwen echt 'recht-spraak'. De hele procedure en de beslissing zijn mondeling.
- 2 Zie de bijdrage van An Verscuren in deze catalogus (p. 13).
- 3 Ook in de literatuur en de podiumkunsten (rederijersstukken bijvoorbeeld en later ook operalibretto's) en in de teken- en graveerkunst zijn juristen geregeld kop van jut.
- 4 Stolleis, 1996, 163.
- 5 Zie onder meer Martyn, 2016a, 13–27.
- 6 Zie onder andere de gloeiende staaf, die afgebeeld wordt op het rechterpaneel van Dirk Bouts, *De gerechtigheid van keizer Otto III*, Ca. 1473, olie op paneel, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten. De dame die in dit geval de onschuld van haar man wil bewijzen (en daarin ook zal slagen), legt de onschuldseed af. Daarbij houdt zij het hoofd van haar echtgenoot in de ene hand en een gloeiend ijzer in de andere. De brandwonde wordt vervolgens in een verband gestopt en drie dagen later moet de vrouw opnieuw voor de rechtbank verschijnen. Als de wonde goed geneest, is dit een goddelijk teken van zuiverheid. De zuiveringseed is dan geslaagd. Ontsteekt de wonde echter, ze 'verkwaadt' in het oud-Nederlands, dan is dit daarentegen een goddelijk bewijs van schuld.
- 7 Wolters van der Wey, 2012 en 2017. De Brabantse Munters- eed bijvoorbeeld staat in het schilderij van Maarten de Vos (1532–1603) eerder bescheiden achteraan een allegorische voorstelling, zie de bespreking van Emile van Binnebeke in deze catalogus (p. 200) en De Ridder, 1989, (119–)137(–142).
- 8 Zo staat de afkorting 'I.U.L.' op vele funeraire monumenten voor *iuris utriusque licentiat*, zie bijvoorbeeld de vloergrafplaat van E.N.J. Casselot in de Mechelse Sint-Romboutskathedraal.
- 9 De boekdrukkunst zorgt vanaf de zestiende eeuw voor een explosieve verspreiding van het *ius commune* over de westerse wereld, zie Dauchy e.a., 2016.
- 10 Zie onder meer de portretten van de raadsheren in de Grote Raad van Mechelen, Jean-Baptiste Christyn en Augustin de Steenhault, griffier Antoine van Volden en advocaat Maxime Gerardi, in Mechelen, 1951, respectievelijk cat. 402, pl. 68, cat. 412, pl. 83, pl. 76 en cat. 390, pl. 55; gravures met name in Dankers en Delsaerd, 2009, 10, 48 en 50.
- 11 Zie de bijdrage van Paul De Win in deze catalogus (p. 196).
- 12 Zie voor de klassieke iconografie van het Laatste Oordeel, het gerechtigheidsstafereel bij uitstek, onder meer Martyn, 2016a.
- 13 Adriaen Isenbrant, *Opdracht in de Tempel, met schenkers op de luiken, en portret van Filips Wielant en Johanna van Halewijne met de heilige Filippus en de heilige Johannes*, Ca. 1500, Brugge, Sint-Salvatorskathedraal; Pieter Pourbus, *De aanbidding door de herders, met schenkers op de luiken, en portret van Joost de Damhoudere en Louise de Chantraines met de heilige Judocus en de heilige Lodewijk*, Ca. 1570, Brugge, Onze-Lieve-Vrouwekerk. Vergelijk met Rogier van der Weyden (toegeschreven aan), *Sint-Ivo*, ca. 1450, Londen, The National Gallery, of de portretten van raadsheer Jan (II) Carondelet, die na een passage in de Grote Raad een leidende figuur werd in de Geheime Raad en de Raad van State, geschilderd door onder anderen Jan Gossaert (ca. 1478–1532) (*Diptyek van Jan Carondelet*, 1517, olie op paneel, Parijs, Louvre en *Portret van Jan Carondelet II*, Ca. 1520, olie op paneel, Besançon, Musée des Beaux-Arts et d'Archéologie) en Jan Cornelisz. Vermeyen (Ca. 1500–1559).
- 14 Martyn, 2010, 26–27.
- 15 De oudste verenigingen van juristen en ambtenaren hadden ook wel Laurentius, Lucas of Niklaas als patroon (de notarissen ook Marcus), maar vanaf de late veertiende eeuw concurreert Ivo hen uit de markt, zie Martyn, 2010, 225–229.
- 16 Ook in de kamer van de procureurs van de Grote Raad van Mechelen stond een Sint-Ivo-beeld, zie Mechelen, 1951, cat. 473, pl. 121.
- 17 Zie bijvoorbeeld het Maastrichtse Laatste Oordeel, besproken door Vanessa Paumen in deze catalogus (p. 171), of het glasraam met de allegorie van de rechtvaardige rechtspraak behandeld door Elizabeth Vandeweghe (p. 187).
- 18 Zie ook het opgerolde document links onder op het doek van Jordaens, *infra*, of het document in handen van een topjurist uit de eerste helft van de zestiende eeuw: Jan Cornelisz. Vermeyen, *Portret van Judocus Aemzoon van der Burch*, 1541, olie op paneel, Antwerpen, The Phoebus Foundation. Het portret was in de zomer van 2016 alom aanwezig in Vlaanderen naar aanleiding van de tentoonstelling *Voor God & Geld*. Van der Burch werd er ten tonele gevoerd als voorbeeld van de 'nieuwe mens', de ondernemer die nieuwe horizons durft te verkennen. De vraag werpt zich echter op of hij niet net omgekeerd een typisch voorbeeld is van een rijkcluiszoon, die rechten kon gaan studeren in Orléans en vervolgens tegen een fikse vergoeding door Karel V uit het Parijse juristenmilieu werd weggeplukt om in de Nederlanden vorm te helpen geven aan het absolutistische bestuur van de keizer. Als raadsheer in de Raad van Brabant was hij een man die mee de wet vorm gaf en deed toepassen, iemand voor wie het vrij denken en handelen van de burger dus absoluut geen evidentie was...
- 19 Martyn, 2010.
- 20 Brundage, 2002; Lekéal, 2001; Seelmann, 1988, 206–209.
- 21 Fusswinkel, 2010a; Mohrland, 2010.
- 22 Zie onder meer de bespreking van Paul De Win in deze catalogus (p. 180), Fusswinkel, 2010, 40–47 en Martyn, 2013, 12–17. Een voorbeeld van de gegraveerde versie met een begeleidend spotschrift over de omkoopbaarheid en de mooipraterij van advocaten, in Fusswinkel, 2010, 148–149.
- 23 Mohrland, 2010, 17–25. De paperasserij, de traagheid en de kosten van processen komen aan het einde van het ancien régime aan bod in quasi alle *cahiers de doléances*, die worden ingediend door de provinciale staten-vertegenwoordigers wanneer Lodewijk XVI in 1789 de Staten-Generaal samenroept, Lekéal, 2001, 26.
- 24 Een mooi voorbeeld van het feit dat eerder het procesrecht als dusdanig wordt bekritiseerd dan wel het gedrag, *a fortiori* de misbruiken, van de juristen zijn de gravurereksen *Litis abusus* van Galle en Goltzius, zie Wijffels, 2017.
- 25 Zie de bespreking van Paul de Win in deze catalogus (p. 180).
- 26 Over de voorstelling van juristen als dieren, zie onder meer Pleister, 1988, 172–194 en Schmidt, 2010.
- 27 Martyn, 2013.

- ²⁸ Den Haag, 1999, 129, nr. 76.
- ²⁹ Het is niet toevallig dat in de voor- en achtergrond van Quinten Massijs (1465/1466–1530), *De woekeraars*, 1520, olie op paneel, Rome, Galleria Doria Pamphilj, juridische boeken te zien zijn: de notities 'ff' en 'Codex' verwijzen respectievelijk naar de *Digesten* en de *Codex*, twee delen van het *Corpus Iuris Civilis*. In deze bronnen gaat telkens een titel over renten (*De usuris...*, C.6.47 en D.22.1). Het geopende boek vooraan toont de typische bladspiegel van de glossatorenschool: in het midden staat de basistekst van het *Corpus* en rondom bevatten verklarende en vergelijkende noten, de zogenaamde glossen, rechtsgeleerde uitweidingen.
- ³⁰ Den Haag, 1999, 128, nr. 75; Fusswinkel, 2010, 152–153.
- ³¹ Op basis van de baretten en de zwarte en rode toga's, maar vooral op basis van de tekst van het motto, die naar het recht verwijst, zijn we het niet eens met de bewering dat het hier om 'geldwisselaars, belastinginners of pandjesbazen' gaat, zie Van Cauteren, 2016, 112.
- ³² Zie de bespreking van Paul De Win in deze catalogus (p. 180) en Wijffels, 2013, 209.